

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«1917/1921»:349.41

<https://doi.org/10.34142/2313-2345.2019.56.01>**Бадєєва Л. І.**

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства,
Харківський національний університет радіоелектроніки
ORCID:0000-0002-7088-5823

Олешко Н. П.

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет

РОЗГЛЯД АГРАРНОГО ПИТАННЯ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921)

Автори описують становище селян України напередодні Української революції 1917 року. Стаття розкриває відносини різних політичних партій: української партії соціалістів-революціонерів, Української партії соціалістів-федералістів, Української демократично-хліборобської партії, Револуційної української партії, Української народної партії, Української демократичної партії, Української радикальної партії до вирішення аграрного питання. Авторі дають характеристику політиці в аграрному секторі українських урядів періоду революції: Генерального Секретаріату при Центральній Раді та її III Універсалу, уряду П. Скоропадського та керівництва Західноукраїнської Народної Республіки.

Ключові слова: аграрне питання, малоземельні селяни, земельні реформи, селянське господарство, оренда землі.

During the period of the Ukrainian statehood of 1917-1921, the land issue belonged to the most difficult problems that required a solution, since the majority of the population were peasants. The foundations of the domestic studios of the events of the mentioned time were works, memoirs, diaries of M. Hrushevsky, P. Khristyuk, M. Shapoval, D. Doroshenko, I. Mazepa, V. Vynnychenko, E. Chikalenko and other figures and witnesses of the Ukrainian revolution, who left themselves research on the subject. The authors describe the situation of the peasants of Ukraine on the eve of the Ukrainian Revolution of 1917. The war also led to the destruction of the pre-war mechanism of trade and the intensification of state interference in the distribution of agricultural products. Finally, the panic fear of the tsarist government against the self-organization of Ukrainians led to the prohibition of the activity of Ukrainian agricultural cooperatives associated with the work of Prosvita during World War II, which was also banned. The article reveals the relations between different political parties: the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries, the Ukrainian Party of Socialist-Federalists, the Ukrainian Democratic-Labor Party, the Revolutionary Ukrainian Party, the Ukrainian People's Party, the Ukrainian Democratic Party, and the Ukrainian Radical Party in resolving the agrarian question. The radical way of resolving the land issue was in resolutions of the All-Ukrainian Peasant Congress, which worked from May 28 to June 2, 1917 in Kyiv. 80 delegates of the congress attended the discussion of the land issue. Their speeches demonstrated the complexity of the land issue in the social and regional plane, the presence of different opinions about the forms of resolving the land issue in favor of the working peasantry. The authors analyses agrarian bills of that period. Tightening the resolution of the land issue caused a wave of peasant speeches in 1917. The authors gives a description of the policy in the agrarian sector of the Ukrainian governments of the revolution period: General Secretariat at the Central Rada and its III Universal, the government of P. Skoropadsky and the leadership of the Western Ukrainian People's Republic. The paper identifies the weaknesses of the policy of Soviet power in the agrarian sector.

Key words: agrarian question, small farmers, land reforms, peasant farming, land rent.

Постановка проблеми. Державотворчі процеси періоду 1917–1921 рр. є однією з найбільш досліджуваних і найбільш актуальних тем історії України. У період української державності 1917–1921 рр. земельне питання належало до найпекучіших проблем, що вимагали розв'язання, адже біль-

шість населення становили селяни. Воно було зафіксовано як в низці політичних прокламацій, так і в законодавчих актах. Разом з тим важливість теми визначається і складністю історичних процесів 1917–1921 рр., переплетінням соціальної та національної революцій.

Аналіз актуальних досліджень. Фундаментом вітчизняних студій подій зазначеного часу стали твори, спогади, щоденники М. Грушевського [Грушевський 1989], П. Христюка [Христюк 1921], М. Шаповала [Шаповал 1928], Д. Дорошенка [Дорошенко 2002], І. Мазепи [Мазепа 2001], В. Винниченка [Винниченко 1990], Є. Чикаленка [Чикаленко 2005] та інших діячів і свідків української революції, які залишили по собі наукові дослідження з теми. Розуміння сутності боротьби українців під час революції неможливе без праці М. Грушевського «На порозі нової України: гадки і мрії» [Грушевський 1991]. Сформульовані в роботі оцінки – результат вважав за необхідне забезпечити у соціальній сфері проведення аграрної реформи, охорону прав трудящего населення, його потреб.

Після проголошення незалежності України розпочався новий період у вітчизняній історичній науці. У дослідженнях В. Солдатенка [Солдатенко 2012; Солдатенко 1999], В. Верстюка [Верстюк 2006–2007: 645–663; Верстюк 1996: 77–101; Верстюк 1997], О. Рєєнт [Рубльов ... 1999], Ф. Турченка [Турченко ... 2003] та ін. проаналізована поведінка різних соціальних сил у перший період революції – з березня 1917 по весну 1918 р. Ці автори прийшли до висновку, що у зазначений період українські національні партії мали досить широку соціальну підтримку, а вплив військ Радянської Росії було значно сильнішим, ніж вважалося раніше. Саме ці дві обставини – усвідомлення широкої соціальної бази Центральної Ради і значних масштабів втручання Радянської Росії, що переросли у війну, стало основою широких узагальнень. Головною причиною революції вважається не вирішене національне питання, а соціальною базою – широкі верстви українського народу – насамперед селянство і національну інтелігенцію [Верстюк 1996].

В сучасній історіографії залишаються дискусійними багато питань, одне з них – питання підготовки протигетьманського повстання. В окремих випадках наявність різних точок зору визначається складністю революційних процесів і станом джерельної бази. Таємність підготовки протигетьманського повстання, відмінності у розу-

мінні перспектив Української революції у разі евакуації австро-німецьких військ дозволили В. Солдатенку і О. Бойко прийти до протилежних висновків. Так, О. Бойко вважає, що ініціатори повстання В. Винниченко і М. Шаповал обрали «лівоесерівську тактику збройного повстання, а відтак діяли по-змовницькому, без широкої підтримки [Бойко 2002: 167]. В. Солдатенко вважає, що не помічати широкої соціальної бази протигетьманського руху неможливо. «Діячі УНС і майбутньої Директорії, – зазначає історик, – стали організаторами і керівниками мас, які піднялися за відновлення Української народної республіки» [Солдатенко 1999: 237]. Ми розділяємо останню точку зору.

Автори ставлять **за мету** розглянути визначальну для долі Української революції тему вирішення аграрного питання, з яким було пов'язане життя більшості нації.

Виклад основного матеріалу. Як у кожній революції, в Українській революції головним було питання про владу. Керівництво УНР вбачало його вирішення через оволодіння існуючим державним механізмом. «Ми знали тільки одну державу – буржуазну, сучасну, – наголошував у «Відродженні нації» В. Винниченко, – ми вірили, що для того, щоб наше визволення було повним, ми повинні захопити ці апарати влади, зробити своїми» [Винниченко 1990 ч. 2: 108]. Разом із тим повноти визволення України можна було досягти, лише забезпечивши революційній владі селянську підтримку. Природно, що здобуття підтримки селян, які складали абсолютну більшість населення України, вимагало урахування їхніх інтересів і сподівань із земельного питання.

Земельні реформи XIX ст. в Російській та Австро-Угорській імперіях проводилися коштом селян. У період проведення селянської реформи в підросійській Україні поміщицькі селяни втратили близько 20 % землі, якою користувалися до реформи. Півстоліття колишні кріпаки сплачували викуп за волю. У період революції 1905–1907 рр. селянський рух і його представники у Державній Думі змагалися хоча б за виконання мінімальних вимог: скасування викупних платежів і повернення відрізків

землі, здійснених владою на користь поміщиків у 1860-х роках. Уряд змушений був скасувати викупні платежі, але втрачену в період реформи 1860-х років землю селянам не повернули. Столипінська аграрна реформа також не виправдала сподівань українських селян. Сотні тисяч тих, хто виїхав у східні та північні регіони Російської імперії з метою облаштування, через брак державної підтримки, незвичні умови побуту і праці, а нерідко й вороже ставлення місцевого населення, повернулися в Україну, збільшивши лави безземельних наймитів. Певні успіхи хутірського (фермерського) господарства в Україні значною мірою нівелювало загострення суперечностей між заможною і бідняцькою сільськими верствами. Перша світова війна викликала кризу в сільському господарстві. Війна відірвала від сільського господарства значну частину чоловічого населення. Без чоловічих рук залишилася третина господарств України [Турченко ... 2003: 164]. Основною на селі стала жіноча праця. Нестачу робочих рук намагалися подолати, використовуючи працю військовополонених. Наприклад, влітку 1915 р. Катеринославська губерньська управа отримала дозвіл на використання в сільському господарстві праці 8 тис. військовополонених.

За час війни у селян реквізували на потреби армії значну кількість коней. Наприклад, у 1917 р. у південній частині України було реквізовано: в Таврійській губернії 107 000 голів худоби, Херсонській – 187 000 і Катеринославській – 117 000 голів худоби [Турченко ... 2003: 104]. Значно погіршилося забезпечення селянських господарств сільськогосподарським реманентом. По-перше, у селян не було коштів на придбання нового реманенту; по-друге, припинився імпорт сільськогосподарських машин; по-третє, наявні в імперії сільськогосподарські заводи перейшли на випуск військової продукції. Наслідком переліченого стало скорочення посівних площ майже на третину.

Війна також призвела до зруйнування довоєнного механізму товарообміну й посилення державного втручання у сферу розподілу сільськогосподарської продукції. Нарешті, панічний страх царської влади

перед самоорганізацією українців призвів у роки світової війни до заборони діяльності українських сільськогосподарських кооперативів, пов'язаних із роботою «Просвіти», яка також була заборонена. Саме діячі довоєнного кооперативного руху весною 1917 р. очолили організацію українського селянства. Зусиллями М. Стасюка, А. Степаненка, М. Осадчого в Києві на початку квітня (за старим календарним стилем) відбувся з'їзд «діячів українського села» – так назвав діячів кооперації П. Христюк [Христюк 1921: 24]. З метою організації селянства було ухвалено скликати Всеукраїнський селянський з'їзд. Було також вирішено домогатися вирішення земельного питання в межах законності на українському сеймі [Христюк 1921: 25]. З'їзд звернувся до Тимчасового уряду з необхідністю прийняття закону про заборону продажу, закладу, довгострокової оренди земель та лісів в очікуванні вирішення земельного питання згідно закону [Христюк 1921: 25]. Головною політичною силою, яка домогалася задоволення вимог селян, була партія українських соціалістів-революціонерів. У квітні 1917 р. партія, вийшовши з підпілля, провела свій установчий з'їзд. Увага з'їзда була зосереджена на організаційних питаннях і забезпечення умов зростання чисельності партійних лав. З аграрного питання установчий з'їзд заслухав і обміркував загальну схематичну доповідь М. Ковалевського. Як зауважив П. Христюк, у доповіді нічого не говорилося про плани конкретного проведення земельної реформи. Зазначалося, що в українських умовах важко реалізувати принцип соціалізації землі і що партія буде домогатися передачі всіх державних, кабінетних і приватних земель у єдиний Український Загальний Фонд, в якому землі будуть розподілятися серед селян через мережу громадських організацій. Питання імовірного відшкодування власникам було завуальовано фразою: «видатки на проведення реформи віднести за рахунок держави» [Христюк 1921: 37]. Як політичні партії, так і місцеві селянські організації розуміли взаємозалежність вирішення земельного питання і розвитку процесів державотворення. Згадуваний з'їзд діячів українського села, на якому були представлені

18 місцевих спілок, визначив основою руху дві головні ідеї: 1) змагатися за національно-територіальну автономію України; 2) вирішення земельного питання покласти на український сейм. Отже, обидва напрямки революційних змін узгоджувалися «в одне велике питання визволення працюючої людини з-під великого гніту, з-під великої неволі» [Христюк 1921: 25]. Підсумовуючи організаційний період становлення українського селянського руху, часопис «Боротьба» відзначав, що «селяни виявили повну свідомість своїх інтересів та волю захищати народні права і боротися за проведення законним шляхом земельної реформи відповідно вимогам трудового люду» [Верстюк 2006–2007: 647].

Інша впливова політична сила – фракція есдеків у Центральній Раді, притримувалась ідей націоналізації і муніципалізації землі. Натомість партія соціалістів-федералістів залишалась без чіткої програми з аграрного питання. Представники партії есерів Є. Чикаленко і В. Леонтович разом із діячами УДХП уособлювали помірковану лінію в земельному питанні. Помірковані виступали за збереження приватної власності на землю, але обмеження великого землеволодіння. Для забезпечення землею малоземельних і безземельних селян програма УДХП пропонувала створити український земельний фонд за викуп на пільгових умовах. Основу фонду мали скласти казенні, удільні, монастирські та церковні землі. Право викупу землі та передачі її в національний земельний фонд надавалося державному земельному банку.

Про радикальний спосіб вирішення земельного питання йшлося у резолюціях Всеукраїнського селянського з'їзду, який працював із 28 травня по 2 червня 1917 р. у Києві. В обговоренні земельного питання взяли участь 80 делегатів з'їзду. Їх виступи продемонстрували складність земельного питання в соціальній і регіональній площині, наявність різних думок із приводу форм вирішення земельного питання на користь трудового селянства. Разом з тим резолюції з'їзду «Про землю», «Про Центральний Український земельний комітет» і «Про організацію селянства» були прийняті одноголосно [Верстюк 2006–2007: 23–24]. У ре-

золюціях зазначалося, що ідеалом трудового селянства України є соціалістичний вибір, що приватна власність на землю має бути скасованою без викупу, що земля має бути віддана до рук тих, хто її обробляє. У прийнятій з'їздом резолюції «Про Центральний Український земельний комітет» було сформульовано кілька важливих вимог до Тимчасового уряду в аграрній сфері. По-перше, потрібно було видати закон, який би визначив, що компетенцією Українського земельного комітету є вирішення усіх земельних справ і що всі місцеві земельні комітети мають бути у його підпорядкуванні. Також вимагали заборонити продаж, поділ та довгострокову оренду землі, а також оголосити недійсними всі операції з землею, проведені після початку революції. Резолюція не погоджувалася з монополізацією Тимчасовим урядом влади над Донбасом і вважала, що урядування в ньому має здійснюватися за згодою з Центральним Українським земельним комітетом [Хміль 1992: 25].

Важливість позиції Всеукраїнського селянського з'їзду посилювало включення двох сотень членів Всеукраїнської Ради селянських депутатів до складу Центральної Ради. І Універсал пропонував Всеросійським Установчим зборам погодитись на те, щоб «право порядкування нашими українськими землями належало тільки нам самим – нашим Українським зборам (сеймові)» [Верстюк (кер.)... 1996 т. 2: 101]. Наслідком порозуміння Центральної Ради і селянського з'їзду стало також створення у складі Генерального Секретаріату генерального секретарства земельних справ. У першій декларації Генерального Секретаріату від 27 червня 1917 р. його першочерговим завданням називалося створення мережі волосних, повітових та губернських земельних комітетів та рад селянських депутатів. Метою їх діяльності визначалося «громадське порядкування не тільки землею власністю, але і сільськогосподарським інвентарем. Перед секретарством ставилось також завдання підготовки проекту земельного закону з розмежуванням компетенції Всеросійського парламенту і Українського Сейму в земельних справах» [Верстюк (кер.) ... 1996 т. 2: 159].

Таким чином, Генеральний Секретаріат намагався уникнути конфронтації із земельного питання з Тимчасовим урядом, який відносив вирішення земельного питання до компетенції майбутніх Всеросійських Установчих Зборів. Тим часом українське селянство не бажало відкладати вирішення земельного питання на невизначене майбутнє. Новостворені волосні та повітові земельні комітети робили перші спроби негайного задоволення селянських вимог. Уже 11 травня 1917 р. Зміївська волосна рада на Харківщині примусила дев'ятьох землевласників надати у її розпорядження орну землю і покоси з подальшою орендою ділянок малоземельними селянами. Умови оренди визначала також волосна рада [Сіроштан (гол. ред.) ... 1967: 454]. Влітку 1917 р. подібні рішення прийняла ще низка волосних об'єднань селян Харківщини, але в умовах відсутності земельного закону такі дії трактувалися як самочинні.

Отже, у вирішенні земельного питання Центральна Рада і Генеральний Секретаріат через автономістську політику і узгодження своїх дій з Петербургом, не могли оперативно впливати на стрімку радикалізацію селянського руху. Зволікання з напрацюванням законодавчих актів з земельного і, ширше, селянського питань до певної міри стримували і суто теоретичні програми політичних партій з аграрного питання. Українські партії, відновлюючи свою діяльність після десятиліття заборони і переслідувань, не мали змоги для поглибленого перегляду вимог з аграрного питання, які вони висували у роки революції 1905–1907 рр. Не зайве буде нагадати ці висхідні позиції українських партій, які мали знайти спільну мову з селянством, що зробило б державотворчий процес ефективним. Аграрна програма РУП була короткою, але місткою. Партія вимагала конфіскації кабінетських удільних, церковних і монастирських земель у власність «місцевих самоуправ», а лісів – у власність держави. Також мали бути скасовані закони, що обмежували право селян вільно розпоряджатися земельною власністю, викупні платежі і «черезсмузжя». РУП також вимагала створення господарських судів з пра-

вом «пониження надмірної орендної платні». У програмі партії також враховувалися специфічні інтереси такої групи селян-поляків, як чиншовики [Фомин (сост.) 1996: 11–12].

Більш радикальною була аграрна програма УНП. Землю мали отримати «усі сільські робітники-рільники». Для цього вона мала бути конфіскована у попередніх власників «всеукраїнською революцією» без будь-якого відшкодування. Метою аграрної програми УНП бачила перехід «від капіталістичного господарства до орендного фермерства» [Політична історія т. 1: 175]. Поміркована лінія вирішення земельного питання викристалізувалась ще в період окремого існування УДП і УРП. Так, УДП вважала, що експропріація має обмежитися державними, удільними кабінетськими і монастирськими землями. Всі вони мали перейти у власність «крайового сейму». «Крайовий сейм» також мав викупити у приватних землевласників їх землі за ним же розробленим законом. УРП аграрну програму будувала на засаді, що «будь-яка експлуатація людини, від кого б вона не виходила – людини, суспільства чи держави, – має бути ліквідована». Безземельні та малоземельні селяни мали отримувати землю з єдиного земельного фонду. Для поліпшення селянського господарства передбачалися заходи з підвищення сільськогосподарської освіти та розвитку кооперативного руху [Фомин (сост.) 1996: 14–15].

Нарешті, несприятливо позначався на діяльності Центральної Ради і Генерального секретаріату майже відсутній зв'язок між столицею та провінцією. Жоден з генеральних секретарів не виїжджав за межі Києва, чи не єдиною формою зв'язку з провінцією були відозви. Посланцям з місць, навіть губернським комісарам було нелегко потрапити на прийом до членів Генерального Секретаріату. Обставини змушували Генеральний Секретаріат «більше уваги звертати на вищу політику, ніж на свою організаційну і взагалі ділову роботу» [Дорошенко 2002 т. 1: 140–141].

Тим часом спектр боротьби селянства з поміщицьким землеволодінням поступово розширювався. На поміщицьких пасовищах вони випасали власну худобу, за дровами і

будівельними матеріалами їздили до панського лісу, хліб, збіжжя, реманент діставали у розгромлених економіях. Восени 1917 р. селянська сваволя за підтримки вояків царської армії, що самі себе демобілізували, набрала анархічно-кримінальних форм. «Чесніші селяни, – занотував у щоденнику Є. Чикаленко, – притихли перед молодшими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття. Вони одверто крали не тільки у панів, а й у своїх селян» [Чикаленко 2005: 371]. В українських політиків було розуміння необхідності негайних дій, спрямованих на проведення земельної реформи. На порозі осені з'явилася стаття С. Єфремова «Півроку». Без припинення війни, слушно вважав С. Єфремов, не можна зосередитися на величезній внутрішній роботі, яка єдина здатна відвернути державну і суспільну катастрофу. Український есер М. Шаповал у брошурі «З біжучої хвили» пропонував проведення земельної реформи як єдиний засіб подолання соціальної апатії [Верстюк 2006–2007: 650]. М. Шаповал закликав до проведення земельної реформи, не чекаючи скликання Всеросійських установчих зборів. До висновку про необхідність передачі землі та сільськогосподарського виробництва під контроль земельних комітетів до скликання Всеросійських Установчих Зборів прийшла Катеринославська крайова конференція УСДРП у вересні 1917 р. [Верстюк (відп. ред.)...2003: 754].

На жаль, позиції С. Єфремова, М. Шаповала та місцевих організацій українських соціал-демократів і українських есерів не знайшли втілення у рішеннях Центральної Ради. 29 вересня 1917 р. був затверджений новий склад Генерального Секретаріату. У декларації з цього приводу першочерговим завданням ставилося скликання поряд із Всеросійськими установчими зборами Українських установчих зборів. Саме на них покладалося завдання «найсправедливішого виявлення волі демократії України». Отже, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат продовжували йти шляхом формально-демократичного поступового рішення нагальних питань, у т.ч. і земельного.

Падіння Тимчасового уряду Росії і перехід влади до більшовиків внесли значні

зміни у діяльність Центральної Ради і Генерального Секретаріату. Постала нова мета – створення Української демократичної республіки. Подальша організація державного життя пов'язувалася зі скликанням Українських установчих зборів. Зволікання з вирішенням земельного питання було покладено на Тимчасовий уряд і його сумнозвісну Інструкцію [Верстюк 2006–2007: 652]. 30 жовтня 1917 р. сесія Центральної Ради терміново розглянула законопроект про передачу землі у розпорядження земельних комітетів. Пропонований документ не порушував основ землеволодіння і не скасовував земельної власності. В ньому визнавалася необхідність термінового запровадження комітетського контролю і перспектива соціалізації землі [Верстюк (кер.) ... 1996 т. 1: 377]. Восени у прифронтовій зоні Поділля і Правобережжя селянські виступи набрали погромних форм. За інформацією губернського подільського комісара «хвиля розгромів солдатами винокурних заводів викликала повну анархію». Особливо постраждали від погромів Літинський та Летичівський повіти. У Пилявці та Карлівці солдатський натовп розгромив маєтки Дорожинських: кінний завод, кошару тонкорунних овець, цукроварню, розграбував зерно, цукрові буряки, поруйнував приміщення і знаряддя. Лише за тиждень з 26 жовтня по 2 листопада 1917 р. постраждало 20 об'єктів. Всього ж у липні – жовтні 1917 року в Україні було зареєстровано 525 аграрних виступів [Кондуфор (голов. ред.)... 1997: 147].

Хвиля аграрного екстремізму зросла під впливом чуток про ухвалення II Всеросійським з'їздом рад декрету про землю. Російські й українські більшовики проробили чималу роботу, щоб солдати Південно-Західного і Румунського фронтів та українське селянство дізналися про декрети про мир і про землю. Отже, Центральна Рада мусила шукати шляхи збереження сільськогосподарського виробництва, подолання деструктивної енергії селянства. III Універсал Центральної Ради в узагальненому вигляді визначив проект аграрної перебудови УНР. Він скасував приватну власність на поміщицькі та інші землі нетрудових господарств. Вони мали перейти

у власність трудового народу за рішенням майбутніх Українських установчих зборів. III Універсал також передбачив регуляцію аграрних відносин тимчасовим законом, який мала розробити існуюча влада УНР [Винниченко 1990 ч. 2: 78–79].

Недоліками положень III Універсалу з аграрного питання були відсутність чіткого визначення трудового та нетрудового господарств, мовчанка щодо долі приватної селянської власності на землю. Це породжувало численні питання і різні тлумачення положень III Універсалу. З його критикою у царині земельних відносин виступили УДХП і польські громадські організації. Вони відстоювали приватну власність на землю. Проти радикальних положень земельної реформи, передбаченої III Універсалом, висловились генеральний секретар земельних справ М. Савченко-Більський та його заступник К. Мацієвич. Обидва подали у відставку, а К. Мацієвич у газетній статті пророкував продовження аграрного терору, бо, мовляв, ідеї III Універсалу невластиві українцям [Дорошенко 2002 т. 1: с. 188]. У листопаді 1917 р. Генеральний Секретаріат виступив з двома коментарями щодо аграрних положень III Універсалу. В них повідомлялось, що Універсал визначив лише «загальні принципи, що повинні лягти в основу відповідних законів [Верстюк (кер.) ... 1996 т. 1: 449]. Розробка аграрного законодавства продовжувалася до січня 1918 р. і лише 9-та сесія Центральної Ради ухвалила «без обговорення» аграрний законопроект. Зразком для Тимчасового аграрного закону від 18.01.1918 р. став проект, розроблений есе-рами у II Державній Думі Росії. Основною його метою було виключити можливість експлуатації людини людиною. Пункт 1-й Тимчасового закону скасовував право приватної власності на землю. Верховне порядкування всіма землями надавалось до скликання Українських установчих зборів Центральній Раді. Порядкувати земельним фондом мали органи місцевого самоврядування, сільські громади, волосні, повітові і губернські земельні комітети [Верстюк (відп. ред.) ... 2003: 128]. У примітках до закону дозволялася «у виключних випадках» наймана праця та спадковість права

користування землею [Верстюк (кер.) ... 1996 т. 2: 129].

Втіленню у життя положень Тимчасового земельного закону завадили російсько-українська війна та подальша австро-угорсько-німецька окупація України. Отже, перевірку на життєздатність закон проходив уже в період Директорії. Щодо політики Центральної Ради в 1917 р., то сучасні історики змушені констатувати її невідповідність гостроті земельного питання в Україні [Верстюк 2006–2007: 658; Солдатенко 2012: 436].

З поверненням до влади за допомогою військ четверного союзу Центральна Рада намагалася продовжувати обрану лінію державного будівництва. Але швидко виявилися два чинники. По-перше, австро-німецьке командування не сприймало соціалістичний український уряд та його адміністративну неспроможність. По-друге, прихід в Україну двох імперських армій посилив настрої соціального реваншу, головним чином, серед поміщиків України. З мотивів економічного визиску України окупаційна військова влада спочатку стала на шлях втручання в аграрні відносини в Україні, а після створення маріонеткового гетьманського режиму проводила політику відновлення поміщицького землеволодіння і реквізиції товарів сільського господарства у селян.

Здійснювалася ця політика з опорою на військову силу і за безпосередньої участі гетьманського апарату управління. На реквізиції і відновлення дореволюційних порядків українське село відповіло селянською війною [Захарченко 1997: 70]. Криком відчаю селянства дихає від меморандуму Всеукраїнського земського союзу від 16 червня 1918 р.: «Замість торжества права і закону, ладу і спокою, виникають страшні збройні повстання, убивства агентів влади, поміщиків, пожежі і стихійний аграрний терор і за ними, як привід, погроза страшної економічної руїни» [Христюк 1921 т. 3: 83].

Від травня до листопада 1918 р. режим П. Скоропадського слухняно йшов у фарватері аграрного поневолення українського села в інтересах окупантів і поміщиків. І лише очікувана евакуація австро-німецьких військ і бажання за будь-яку ці-

ну утриматися при владі спонукали гетьмана пізньої осені 1918 р. створити комісію з аграрної реформи. Реформа могла бути реалізована за умови досягнення компромісу між гетьманом і Українським національним союзом. У роботі над проектом працювали Є. Чикаленко, В. Леонтович, К. Воблий, В. Косинський та інші. Розроблений проект передбачав примусовий викуп державою поміщицьких латифундій з наступною їх парцеляцією за допомогою Державного земельного банку. Земля мала продаватися не більше 25 десятин в одні руки. Великі культурні господарства, а також ті, що обслуговували технічні потреби (цукроварні тощо) могли мати до 200 десятин землі. Таким чином, автори проекту дотримувалися поміркованої лінії у розв'язанні аграрного питання. Повалення гетьманської влади і поновлення чинності Тимчасового земельного закону від 18 січня 1918 р. унеможливило реалізацію проекту. Пізніше, перебуваючи у Галичині і на лікування в Чехії, Є. Чикаленко у своєму щоденнику відстоював помірковану лінію вирішення земельного питання як таку, що органічно відповідала процесу державного будівництва [Чикаленко 2005: 299].

Подібних поглядів на розв'язання аграрного питання дотримувалося і керівництво ЗУНР. Їх негативне ставлення до соціалістичних ідей та діячів яскраво змалював М. Шаповал: «Галицька «інтелігенція» думає так, як польська буржуазія, лише висловлює свої погляди по-українськи. Вони вважають, що Україна руйнується тому, що там зачепили поміщицьку землю, проводять соціалізацію, котра є найбільша несправедливість проти власників землі» [Шаповал 1928: 227]. Як і Центральна Рада, провід ЗУНР концентрував увагу на законодавчій та організаційній роботі, соціальні питання *volence polens* відходили на другий план. Оскільки польсько-українська війна стала фактом з перших днів існування ЗУНР, то перенесення вирішення соціальних питань, враховуючи потрібний для цього чималий час, певною мірою може бути виправданим. Чотирнадцятого квітня 1919 р. Українська Народна Рада ЗУНР після тривалих обговорень ухвалила закон про перерозподіл земельних угідь та наділення

землею безземельних і малоземельних селян на правах приватної власності. Реформа мала здійснюватися негайно, відібрані угіддя ставали земельним фондом республіки. Але наділення селян землею мало початися лише після завершення війни. Питання про розміри викупу і селянських наділів також мало вирішуватися у майбутньому [Гунчак 1993: 162–163]. Таким чином, в умовах війни єдиним розпорядником відібраної землі ставав адміністративний апарат ЗУНР.

Широкомасштабні воєнні дії 1919–1920 рр. породжували часту зміну влади і окупаційних режимів, що виключало можливість реалізації революційно-радикальних чи помірковано-консервативних реформ аграрних відносин. Українське село переживало різні реквізиційні підходи, які по черзі здійснювали армії четверного союзу, радянської та білогвардійської Росії. Неупереджене вивчення історії України 1917–1920 рр. доводить, що радянська та біла Росія мали чимало прихильників на її території. У той час, коли в Україні тривала національно-демократична революція, робилися спроби побудови національної держави, окремі верстви і політичні групи міряли сучасність за загальноросійським лекалом. І радянська Росія, і білогвардійські сили Півдня Росії відмовляли Україні в самоцінності, розглядали її як базу утвердження своєї влади і власних суспільних поглядів. Не можна не погодитися з характеристикою їхніх апетитів, яку висловив В. Винниченко: «Від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони розхристались і виявили всю суть російського жадного націоналізму» [Винниченко 1990 ч. 1: 167–168].

Об'єктивну картину радянської політики в сфері аграрних відносин часів революції містять новітні дослідження С. Кульчицького [Кульчицький 1996], Турченків [Турченко ... 2003]. Найбільш виразно грабіжницький характер більшовицької аграрної політики щодо селян виявився у провідному хліборобському регіоні України – на Півдні. На початку XX ст. регіон, що в минулому майже не знав кріпацтва, експорту-

вав на європейський ринок зерна близько 3 млн т. Напередодні революції 1917 р. селянські хутори і відруби становили чверть селянського землекористування, а 37,5% селян володіли не менше, ніж 9-ма десятинами землі [Турченко ... 2003: 23–25].

У 1917–1918 рр. перший радянський уряд України поширив на територію республіки дію декрету про землю, прийнятого II Всеросійським з'їздом Рад. Декрети з'їзду і Раднаркому Росії були засадою діяльності кількох радянських обласних республік Півдня України: Донецько-Криворізької, Одеської, Тавриди. На їх території здійснювалися більшовицькі реформи: націоналізація промислових підприємств, реквізиції хліба у «куркульських» елементів, створення надзвичайних органів влади. Вважаючи, що велике сільськогосподарське виробництво має переваги над дрібним селянським, більшовики вирішили, що на основі поміщицьких економік можна негайно створити радгоспи. Непродумані соціально-політичні експерименти, ігнорування українського характеру регіону, реквізиції, конфіскації хліба і вивіз його до Росії – розладнали усі сфери життя і визначили швидке падіння радянської влади як у південному регіоні, так і в цілому в Україні.

У 1919 р., створивши другий радянський уряд, більшовики намагалися відмовитися від найбільш одіозних заходів своєї політики. Але по-старому розглядали село як паросток капіталізму, який треба душити всіма засобами диктатури пролетаріату. Селянська відповідь не забарилася: влітку 1919 р. селянські повстання на чолі з М. Григор'євим та Н. Махном змінили воєнно-політичний баланс в Україні на користь антирадянських сил [Турченко... 2003:179]. Ще раз наочно було доведено, що антиселянська політика в Україні приречена на поразку. І хоча селянство не змогло сконцентрувати в своїх руках політичні

важелі, воно змусило рахуватися з його інтересами упродовж наступного десятиріччя.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, головною політичною силою, яка домагалася вирішення земельного питання на користь селян, була партія українських соціалістів-революціонерів. Фракція есдеків у Центральній Раді притримувалась ідей націоналізації і муніципалізації землі. Діячі УДХП дотримувалися поміркованої лінії у земельному питанні. Помірковані виступали за збереження приватної власності на землю, але обмеження великого землеволодіння. РУП вимагала конфіскації кабінетських удільних, церковних і монастирських земель у власність «місцевих самоуправ», а лісів – у власність держави. Більш радикальною була аграрна програма УНП – землю мали отримати «усі сільські робітники-рільники». III Універсал Центральної Ради в узагальненому вигляді визначив проект аграрної перебудови УНР. Він скасував приватну власність на поміщицькі та інші землі нетрудових господарств. Щодо політики Центральної Ради в 1917 р., то сучасні історики змушені констатувати її невідповідність гостроті земельного питання в Україні. Вивід австро-німецьких військ і бажання за будь-яку ціну утриматися при владі спонукали гетьмана П. Скоропадського пізньої осені 1918 р. створити комісію з аграрної реформи. Автори проекту дотримувалися поміркованої лінії у розв'язанні аграрного питання. Але повалення гетьманської влади унеможливило реалізацію проекту. Перспективу подальшого вивчення теми має внутрішнє становище, еволюція поглядів політичних партій. Відсутнє об'єктивне вивчення причин популярності у середовищі української інтелігенції соціалістичних ідей. Мало уваги приділяється такій специфічній національно-революційній моделі масового руху як отаманщина.

ЛІТЕРАТУРА

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2 т. / Упоряд. В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко, Ю. М. Галерецький та ін. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. К.: Наукова думка, 1996. 589 с.; т. 2. 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. 426 с.

Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. / Упор.: Верстюк В. (відп. ред.) та ін. К.: Вид-во ім.

О. Теліги, 2003. С. 650 – 780.

Програмные документы национальных политических партий и организаций (конец XIX – 1917): Сб. докум. / Сост. В. М. Фомин, ред. В. С. Коновалов и др.; РАН, Ин-т науч. инф. по обществ. наук. Вып. 1–2. М., 1996. Вып. 1. 196 с; Вып. 2. 202 с.

Винниченко В. Відродження нації: у 3-х ч. [репр.

вид.]. – Відень, 1920; К.: Вид-во політ. л-ри, 1990. Ч. 1. 348 с; ч. 2. 328 с; ч. 3. 542 с.

Грушевський М. С. На порозі нової України: гадки і мрії. К.: Наукова думка, 1991. 128 с.

Грушевський М. С. Споми́ни // Час. 1989. № 9. С.126–149.

Дорошенко Д. Історія України (1917–1923): у 2-х т. Докум.-наук. вид. / Упоряд.: К.Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. Т. 1. 320 с.; т.2. 287 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). Дніпропетровськ: Січ, 2001. 416 с.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1921. Т. 1. 151 с; т. 2. 204 с.; т. 3. 160 с; т. 4. 192 с.

Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920) / За ред. В. Верстюка, М. Антоновича; УВАН у США, Істор. секція, НАН України, Ін-т історії України. Київ – Нью-Йорк, 2005. 640 с.

Шاپовал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 333 с.

Бойко О. Український національний союз: організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 160–180.

Верстюк В. Ф. Земельне питання у стінах Центральної Ради // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірн. наук. праць. Вип. 15. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006–2007. С. 645–663.

Верстюк В. Ф. Українська народна республіка під проводом Директорії // Історія України: нове бачення: в 2-х т. / під ред. В.А. Смолія. Т. 2. К.: Україна, 1996. С. 77–101.

Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. К.: Вид-во «Заповіт», 1997. 344 с.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. К.: Либідь, 1993. 287 с.

Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. 188 с.

Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область / Ред. кол. тому: Сіроштан М. А. (гол. ред.), Астахов В. І., Бурик Г. Г. та ін. К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. 664 с.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. Редкол. тому: М. І. Супруненко (відп. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1977. 592 с.

Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.:Основи, 1996. 397 с.

Політична історія України XX ст.: в 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (гол.), та ін. – Т.1. На зламі століть (кінець XIX ст.–1917) / Ю.А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М.С. Кармазіна. К.: Генеза, 2002. 424 с.; т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Солдатенко, В.Ф. Верстюк. К.: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2003. С. 449 – 488.

Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. /За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України //Україна крізь віки. У 15-ти т. Т. 10. К.: Альтернативи, 1999. 320 с.

Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. 2-е вид., доп. і перероб. К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. 522 с.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. К.: Либідь, 1999. 976 с.

Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. К.: Генеза, 2003. 303 с.

Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). К., 1992. 36 с.

REFERENCES

Verstyuk V. F., Bojko O. D., Galereckij Yu. M. et al. (1996-1997). Ukrayinska Centralna Rada: Dokumenti i materiali u 2 t. [Ukrainian Central Rada: Documents and materials in 2 t.] K.: Naukova dumka. V.1. 4 berezhnya – 9 grudnya 1917 r. K.: Naukova dumka. 589 s.; v. 2. 10 grudnya 1917 – 29 kvitnya 1918 r. 426 s.[in Ukrainian].

Verstyuk V., Boyko O., Pirig R., Yakovleva L. et al. (2003). Ukrayinskiy natsionalno-vizvolniy ruh. Berezen - listopad 1917 roku: Dokumenti i materiali. [Ukrainian national liberation movement. March - November 1917: Documents and materials]. K.: Vid-vo im. O. Teligi. S. 650–780. [in Ukrainian].

Fomin, V.M., Kononov, V.S. (1996). Programmnye dokumenty natsional'nyh politicheskikh partij i organizacij (konec XIX – 1917): Sb. dokum. [Program documents of

national political parties and organizations (end of XIX – 1917): Sat. docs]. Vyp. 1–2. M. Vyp. 1. 196 s; vyp. 2. 202 s.[in Russian].

Vinnichenko, V. (1990). Vidrodzhennya nacyi: u 3-h ch. [Revival of the nation: in 3 hours]. [repr. vid.]. – Viden, 1920; K.: Vid-vo polit. l-ri. Ch.1. 348 s; ch. 2. 328 s; ch. 3. 542 s. [in Ukrainian].

Grushevskij, M. S. (1991). Na porozhi novoyi Ukrayini: gadki i mriyi. [On the verge of a new Ukraine: dreams and dreams]. K.: Naukova dumka. 128 s. [in Ukrainian].

Grushevskij, M. S. (1989). Spomini [Remembers]. Chas–Time, 9, 126–149. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. (2002). Istoriya Ukrayini (1917–1923) [History of Ukraine (1917–1923): u 2-h t. Dokum.-nauk.

- vid. / Uporyad.: K. Yu. Galushko. K.: Tempora. T. 1. 320 s.; t. 2. 287 s. [in Ukrainian].
- Mazepa, I. (2001). *Ukrayina v ogni j burirevoljuciji (1917–1921)* [Ukraine in the fire and the storm of revolution (1917–1921)]. Dnipropetrovsk: Sich. 416 s. [in Ukrainian].
- Hristyuk, P. (1921). *Zamitki i materiali do istoriji Ukrayinskoyi revolyuciji. 1917–1920 rr.* [Notes and materials to the history of the Ukrainian Revolution. 1917–1920]. Nyu-York: vid-vo Chartorijjskih. T. 1. 151 s.; t. 2. 204 s.; t. 3. 160 s; t. 4. 192 s. [in Ukrainian].
- Chikalenko, Ye. (2005). *Shodennik (1919–1920)* [Diary (1919–1920)] / Za red. V. Verstyuka, M. Antonovicha; UVAN u SSHA, Istor. sekciya, NAN Ukrayini, In-t istoriji Ukrayini. Kiyiv – Nyu – Jork. 640 s. [in Ukrainian].
- Shapoval, M. (1928). *Velika revolyuciya i ukrajinska vizvolna programa.* [The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program]. Praga. 333 s. [in Ukrainian].
- Bojko, O. (2002). *Ukrayinskij nacionalnij soyuz: organizaciya protigetmanskogo povstannya* [Ukrainian National Union: organization of anti-Hetman uprising] *Problemi vivchennya istoriji Ukrayinskoyi revolyuciji 1917–1921 rr.* – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921.: *Zbirnik naukovih statej* / Gol. red. V.F. Verstyuk. K.: In-t istoriji Ukrayini NAN Ukrayini. [in Ukrainian].
- Verstyuk, V. F. (2006–2007). *Zemelne pitannya u stinah Centralnoyi Radi* [Land issue in the walls of the Central Rada]. *Ukrayina: kulturna spadshina, nacionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*: *Zbirn. nauk. prac. Vip. 15.* Lviv: In-t ukrajinoznavstva im. I. Kripyakevicha. [in Ukrainian].
- Verstyuk, V. F. (1996). *Ukrayinska narodna respublika pid provodom Direktoriji* [Ukrainian People's Republic under the leadership of the Directory]. *Istoriya Ukrayini: nove bachennya: v 2-h t. – History of Ukraine: A new vision: in 2 t.* / pid red. V.A. Smoliya. T. 2. K.: Ukrayina. S. 77–101. [in Ukrainian].
- Verstyuk, V. F. (1997). *Ukrayinska Centralna Rada* [The Ukrainian Central Rada]: *navchalnij posibnik.* K.: Vid-vo «Zapovit». 344 s. [in Ukrainian].
- Gunchak, T. (1993). *Ukrayina: persha polovina HH st.* [Ukraine: the first half of the twentieth century] K.: Libid. 287 s. [in Ukrainian].
- Zaharchenko, P. (1997). *Selyanska vijna v Ukrayini: rik 1918.* [Peasant War in Ukraine: Year 1918]. K.: ZAT «Nichlava». 188 s. [in Ukrainian].
- Siroshtan M. A. (gol. red.), Astahov V. I., Burik G. G. ta in. (1967). *Istoriya mist i sil Ukrayinskoyi RSR: V 26 t.* Harkivska oblast [The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR: In 26 tons of the Kharkiv region]. K.: Gol. red. URE AN URSR. 664 s. [in Ukrainian].
- Kondufor, Yu. Yu., Suprunenko, M. I. ta in. (1977). *Istoriya Ukrayinskoyi RSR: u 8 t., 10 kn.* [History of the Ukrainian SSR: 8th, 10th ed.]. V. 5. K.: Naukova dumka. 592 s. [in Ukrainian].
- Kulchickij S. V. (1996). *Komunizm v Ukrayini: pershe desyativichchya (1919–1928).* [Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)]. K.: Osnovi. 397 s. [in Ukrainian].
- Levenec Yu. A., Nagorna L. P., Karmazina M. S. (2002–2003). *Politichna istoriya Ukrayini HH st: v 6 t.* [Political history of Ukraine of the twentieth century : 6 tons.]. V. 1. K.: Geneza, 2002. 424 s. [in Ukrainian].
- Rublov, O. S., Reyent, O. P. (1999). *Ukrayinski vizvolni zmagannya 1917–1921 rr.* [Ukrainian liberation struggle 1917–1921.]. *Ukrayina kriz viki. U 15-ti t. – Ukraine through the ages. In 15 t.* T. 10. K.: Alternativi. 320 s. [in Ukrainian].
- Soldatenko, V. F. (2012). *Revoljucijna doba v Ukrayini (1917–1920 roki): logika piznannya, istorichni epizodi, klyuchovi postati.* [The revolutionary era in Ukraine (1917–1920): the logic of cognition, historical episodes, key figures]. K.: DP NVC «Prioriteti». 522 s. [in Ukrainian].
- Soldatenko, V. F. (1999). *Ukrayinska revolyuciya. Istorichnij naris* [The Ukrainian revolution. Historical essay]: *monografiya.* K.: Libid. 976 s. [in Ukrainian].
- Turchenko, F. G., Turchenko, G. F. (2003). *Pivdenna Ukrayina: modernizaciya, svitova vijna, revolyuciya.* [Southern Ukraine: Modernization, World War, Revolution]. K.: Geneza. 303 s. [in Ukrainian].
- Hmil, I. V. (1992). *Pershij Vseukrayinskij selyanskij z'yizd (28 travnya –2 chervnya 1917 r.).* [The First All-Ukrainian Peasant Congress (May 28 – June 2, 1917)]. K. 36 s. [in Ukrainian].